

Формування понять психологічної безпеки вищої освіти

Т.В. Дектярьова
кандидат психологічних
наук,
доцент кафедри
психології,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

У статті розглянуто одне з найважливіших питань забезпечення ефективного функціонування вищих навчальних закладів – психологічна безпека на рівні освітнього середовища та особистості учасників навчального процесу.

В статье рассмотрен один из наиболее важных вопросов обеспечения эффективного функционирования высших учебных заведений – психологическая безопасность на уровне образовательной среды и личности участников учебного процесса.

In article there has been considered one of the most important questions of ensuring the effective functioning of the institutions of higher education – psychological security at the level of the educational environment and the personality of the participants of the educational process.

Ключові слова: безпека, психологічна безпека, ризики, небезпека, психологічна безпека вищої освіти, учасники освітнього простору.

Постановка проблеми

Психологічна безпека розглядається як стан психологічної захищеності та здатність людини і довкілля відобразити несприятливі зовнішні та внутрішні впливи [1]. Вона складається з психологічної захищеності, задоволення потреби в особистісно-довірчому спілкуванні та референтної значущості середовища. Відсутність психологічного насильства, дотримання принципів діалогу та співпраці в освітньому середовищі є умовами виховання психологічно здорової особистості [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Роботи з проблем безпеки мислителів минулого (Платон, Аристотель, Цицерон та інші) і дослідження сучасників (В.Г. Волович, Г. Силласте, В.А. Медведєв, Д.Г. Негодов, А.С. Прудников, Л.В. Брусніцин, М.В. Грищенко та інші) свідчать про те, що безпека розглядається як захищеність від природних і суспільних катаклізмів і стан життєдіяльності людини, за якого в часі не знижується ймовірність досягнення головної життєвої мети, вона сприймається як одна з основоположних цінностей. Людська цивілізація за найважливі-

ший орієнтир свого розвитку мала безпеку людини як основу збереження досягнутого позитиву та можливості подальшого вдосконалення.

Найбільш значущою нині є концепція психологічної безпеки діяльності І.О. Бавєвої. Психологічна безпека розглядається як стан психологічної захищеності та здатність людини і довкілля відобразити несприятливі зовнішні та внутрішні впливи [1]. Вона складається з психологічної захищеності, задоволення потреби в особистісно-довірчому спілкуванні та референтної значущості середовища. За відмови від психологічного насильства, дотримання принципів діалогу та співпраці в освітньому середовищі можна розраховувати на виховання психологічно здорової особистості [2].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Активні радикальні, соціальні, політичні та економічні зміни, що відбуваються в сучасному українському суспільстві та світі, ускладнюють умови суспільного життя кожної людини, змінюють соціокультурну ситуацію, що у свою чергу впливає на становлення й розвиток особистості.

Людина, перебуваючи в умовах, які стрімко змінюються, потребує допомоги та психологічної підтримки, що може бути особистісно орієнтованою та відноситися до умов, у яких відбувається її життєдіяльність. Насамперед це стосується вдосконалення тієї спільноти, у якій здійснюється її безпосередня взаємодія.

Альтернативою агресивному соціальному середовищу може виступати психологізація освітнього середовища, здатна вирішити завдання зі збереження та зміцнення здоров'я її учасників, створення безпечних умов праці та навчання, захисту від усіх форм дискримінації, уникнення психоемоційного та культурного вакууму, наслідком яких є зростання соціогенних захворювань.

Формулювання цілей статті

Метою статті є розгляд питання з формування поняття психологічної безпеки у вищих навчальних закладах.

Виклад основного матеріалу дослідження

Небезпека та безпека є взаємозалежними сторонами життєдіяльності людини, що перебувають у динамічній взаємодії. Оскільки безпека опосередковується небезпекою, вона за своїм змістом завжди є предметною та конкретною і не може бути абстрактною.

У контексті небезпеки та безпеки людина розглядає державу, суспільство, особистість, права, інтереси тощо. Об'єктивна необхідність збереження якісної визначеності важливих з точки зору людини матеріальних та ідеальних об'єктів спонукає її не тільки розглядати їх безпеку (державу, суспільну, особисту), а й здійснювати певну діяльність з її забезпечення [3].

Безпека – не абстрактна категорія, а цілком предметна, її сутність полягає в забезпеченні конкретної діяльності людини та навколишнього світу. Безпеку не можна розуміти, як відсутність небезпеки, утопічним було б вважати можливість створити цілком безпечне існування, життєдіяльність людини та оточуючого середовища, спільноти та людства в цілому. Головне

завдання забезпечення безпечного існування полягає в системному захисті від зовнішніх і внутрішніх загроз, забезпеченні умов цілісності людини як біологічної та соціальної істоти, самовизначення та саморозвитку особистості, нормального життя людини.

Категорія «безпека» стрімко увірвалася в соціальне життя суспільства у 90-х роках ХХ ст. і знайшла своє відображення в психологічних дослідженнях, оскільки людина є суб'єктом і об'єктом безпеки.

Сучасні небезпеки суспільства актуалізують потребу в психологічному осмисленні проблеми та ставлять завдання інтенсифікації психологічних досліджень і практичних розробок у цьому напрямі:

- стрімкість змін соціального життя, її політичного й організаційного устрою, яка веде до втрати звичної системи соціальної захищеності та, як наслідок, знижує психологічний ресурс опірності негативним впливам середовища;

- різка поляризація, розшарування суспільства за рівнем матеріальних доходів, поява великої категорії людей, чий дохід є нижчим прожиткового рівня за наявності постійної роботи;

- поява в суспільстві раніше відсутніх категорій – «безробітний», «мігрант», «емігрант», «заробітчанин»;

- втрата колишніх соціальних зв'язків, колективної відповідальності, групової захищеності та необхідність особистої відповідальності за вибір стратегії соціального життя, що позначаються на підлітках: сім'я, як основний соціальний інститут, що контролює поведінку дітей, втрачає морально-ціннісний потенціал, кількість осіб, позбавлених батьківських прав, стрімко зростає; через несприятливий клімат у сім'ї, жорстокість і насильство щорічно з дому тікають неповнолітні, які становлять особливу групу ризику вчинення протиправних діянь; субкультура насильства, що деформує особистість, іноді складається в сім'ї та тиражується засобами масової інформації;

- нова світова загроза – тероризм та ескалація насильства в міжгруповій і між-

особистісній взаємодії, розширення спектра надзвичайних і екстремальних ситуацій як наслідок технократичного розвитку світового співтовариства.

У відчутті власної безпеки багато як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів, якісь загрози та небезпеки людина прораховує, а наближення якихось відчуває. За тисячоліття мозок розробив складні механізми, щоб боротися з небезпеками. Розуміння того, як мозок працює і в яких випадках він дає збій, є істотною умовою розуміння відчуття безпеки. Коли людина приймає рішення діяти певним чином, вона враховує ступінь ризику наслідків.

Психологія вивчає сприйняття ризику, намагаючись з'ясувати, коли людина перебільшує небезпеку ризиків і коли надає їй меншого, ніж варто було б, значення. При цьому мається на увазі, що абсолютної безпеки не існує, і за забезпечення певного ступеня безпеки людина розплачується часом, зручностями, можливостями, свободою тощо.

- У звичному розумінні категорія безпеки використовується в контексті національної безпеки, проте сучасне розуміння є значно ширшим. Філософський погляд на осмислення природи безпеки формує передумови становлення філософії безпеки з двох позицій: об'єктивного розуміння безпеки як певної якості (атрибуту) системи;

- у контексті забезпечення безпеки людини, її інтересів, цінностей тощо.

Обидва підходи свідчать про психологічні аспекти безпеки як з точки зору психологічних характеристик середовища, так і з точки зору внутрішньої сутності людини, її психічного світу, психологічних ресурсів, цінностей, переживань, відносин.

Досвід у забезпеченні безпеки існування людини передається з покоління в покоління, як у вигляді усної народної творчості, так і за допомогою літературних джерел.

На побутовому рівні цей досвід безцінний, він акумулює мудрість старших поколінь, але без наукового підходу залиша-

ється сирим емпіричним матеріалом, доступним невеликій групі людей, і ступінь достовірності його є дуже суперечливим.

У психології категорія «безпека» активно досліджується з середини ХХ ст., перш за все в роботах психологів гуманістичної орієнтації. Так, А. Маслоу, який є одним із засновників гуманістичної психології, у ієрархічній моделі мотивації виділив серед п'яти рівнів потребу у безпеці та захисті. Він припускав, що певні типи невротичних дорослих людей мотивовані пошуком безпеки [4].

Дослідник Е. Фромм у межах гуманістичного психоаналізу стверджував, що свобода від жорстких соціальних, політичних, економічних і релігійних обмежень вимагає компенсації у вигляді почуття безпеки та приналежності до соціуму. Він прагнув перенести акцент із біологічних мотивів людської поведінки на соціальні фактори, спрямованість не стільки на пристосування людини до існуючої культури та соціальної реальності, скільки на оптимальний розвиток її здібностей і задатків, реалізацію індивідуальності [5].

У соціокультурній теорії особистості К. Хорні виділила дві потреби дитинства: потреба в задоволенні та потреба в безпеці. Головною для розвитку дитини є потреба в безпеці: бути коханою, бажаною і захищеною від небезпечного та ворожого світу, при незадоволеності якої у дитини розвивається базальна ворожість, що проявляється у почутті страху, безпорадності, провини, які проявляються у взаєминах із оточуючими, як у зараз, так і в майбутньому [6].

Психологія безпеки формувалася на перетині дисциплін: загальної та соціальної психології, психології та психофізіології праці, педагогічної психології, психології розвитку, психотерапії, екстремальної психології, екологічної психології, а також загальної теорії безпеки, соціології, психіатрії, медицини тощо (І.О. Баєва, В.В. Ковров, В.В. Рубцов, Н.Т. Оганесян, С.Д. Дерябо, Г.А. Ковальов, В.А. Ясвін та інші).

Поняття «психологічна безпека» починає вивчатися у зв'язку з професійною

діяльністю людей у предметній сфері наприкінці 70-х – початку 80-х років через інтенсивний розвиток промислової соціальної психології.

Уперше в розгорнутому вигляді поняття «психологічна безпека» зустрічається у роботі М.А. Котика (1987), який висвітлює психологічні питання безпеки, що зумовлюють профілактику нещасних випадків на підприємстві, тобто розробляється в межах психології праці та інженерної психології [7].

Усвідомлення значущості теоретико-практичного розроблення питань безпеки знайшло подальше відображення у психології праці (І. Балінт, М. Мурані, С.А. Єлісеєв, М.А. Котик, В.П. Третяков, С.В. Саричев, В.М. Попов); психології спорту (А.Д. Ганюшкін, Н.П. Казаченко, Р.М. Загайнов); соціальної психології (О.Я. Анцупов, А.І. Сичилов, Н.В. Гришина, Б.І. Хасан, В.Г. Зазикін); педагогічній психології (Л.І. Шершньов, І.О. Баєва, В.А. Дмитрієвський, В.Н. Мошкін, А.В. Мусатова, Д.С. Синіцин); юридичній психології (В.В. Андрєєв, А.В. Буданов, В.С. Новиков); військовій психології (І. Панарін) та інших галузях цієї науки.

Питання, пов'язані з аналізом психологічної безпеки, вивчалися спеціалістами в контексті інформаційної та організаційної безпеки (Г.В. Грачов, В.Є. Лепський, Т.С. Кабаченко). Психологічна безпека визначається як засіб захисту від деструктивних культурів і тоталітарних сект (Е.Н. Волков). У дослідженнях розглядаються соціально-психологічні аспекти безпеки, в основу яких покладено конфліктологічний підхід (А.Н. Сухов).

Сучасним підходом до розроблення проблеми психологічної безпеки є цілісний аналіз соціокультурної ситуації, що полягає у психологічному аналізі середовища, де відбувається розвиток і функціонування людини з урахуванням її психологічного ресурсу.

Структуру психології безпеки розглядають у двох аспектах:

- психологічна безпека середовища;
- психологічна безпека особи.

Психологічно безпечне середовище повинно задовольняти потребу людини у свободі від проявів психологічного насильства у взаєминах з іншими людьми, в умовах освітнього простору з його іншими учасниками.

Психологічна безпека особистості проявляється в її здатності зберігати стійкість у середовищі з певними параметрами, у тому числі з психотравмуючим впливом, деструктивним внутрішнім і зовнішнім впливам.

Предметом психології безпеки є психологічна безпека особистості та соціального середовища. Об'єктом психології безпеки, як і будь-якої іншої галузі психологічної науки, є психічна реальність, особливості визначення якої в якості об'єкта дослідження обумовлені характером задоволення потреби в безпеці, станом захищеності психіки від зовнішніх і внутрішніх загроз, а також характером взаємодії людини з соціальним середовищем. Таким чином, об'єктом психології безпеки є психологічні характеристики людини, соціальної групи, суспільства як суб'єктів безпеки.

Психологічна безпека є інтегративною категорією, оскільки її розглядають із декількох площин: як процес, стан, характеристика особистості; а також на декількох рівнях: на рівні суспільства, локального середовища мешкання, на рівні особистості.

Категорія «безпека» – це біосоціальна категорія, вона нерозривно пов'язана з людиною як біологічною та соціальною істотою, тобто має дуалістичну структуру та дві складові в ній: фізичну і соціальну. На думку І.О. Баєвої, існують два головних системоутворюючих види безпеки – фізична та психологічна, а всі інші «нанізуються» на них як на стрижень. У такому разі є можливість розділяти суб'єктивні й об'єктивні причини та фактори, що сприяють або перешкоджають збереженню безпеки людини та її навколишнього фізичного і соціального середовища [8].

Фізична складова покликана захищати людину та суспільство від негативних впливів різного характеру, здатних завдати

шкоди. Вона забезпечується вродженими та набутими навичками норм і правил поведінки в побуті та на роботі, а також вивченням і пізнанням природних явищ. Це – особиста та громадська безпека, протипожежна, безпека на автотранспорті, безпека праці, безпека у надзвичайних подіях тощо.

Соціальна складова захищає людину як соціальну істоту, її життєво важливі інтереси від внутрішніх і зовнішніх погроз. У міру розвитку людства питома вага соціальної складової стає все більшою в порівнянні з фізичною.

Критеріями психологічної безпеки є: референтна значимість середовища (відображена в позитивному ставленні до неї); задоволеність міжособистісним спілкуванням; захищеність від психологічного насильства.

Як окрема галузь психологічного знання психологія безпеки вирішує завдання інтеграції теоретичних основ дослідницької роботи та осмислення технологій практичної діяльності фахівців у аспекті психологічних характеристик безпеки людини та суспільства.

У своїй дисертації Н.Г. Рассоха вказує: «Психологічна безпека освітнього середовища може розглядатися як захищеність від психологічного насильства за такими структурними компонентами, як приниження, загрози, негативне ставлення, ігнорування, примушування, виділені на основі уявлень учителів, учнів і їх батьків» [9].

Основною метою реформування вищої освіти в Україні є забезпечення психологопедагогічних умов для саморозвитку та самореалізації студента як суб'єкта освітнього процесу та майбутньої професійної діяльності. На думку Л.Г. Подоляк та В.І. Юрченко, для студентів, порівняно з іншими групами молоді цього віку, притаманні такі риси [10]:

- вищий освітній рівень;
- велике прагнення до знань;
- висока соціальна активність;
- досить гармонійне поєднання інтелектуальної та соціальної зрілості.

Для студентського віку є характерною

кризова насиченість, ознаками якої можуть бути [10]:

- сильна фрустрація через незадоволені потреби;
- загострення рольових конфліктів «студент – викладач», «студент – студент»; ціннісно-сміслова невизначеність, неструктурованість особистості;
- інфантильність.

Кризи, що переживає студент, можуть призводити до зниження психологічної безпеки особистості, стати причиною деструктивних і психотравмуючих наслідків.

Психологічна безпека в освітньому середовищі може знижуватися через ризики:

- фактор умов навчання (реальні умови навчального процесу: освітлення, розміри навчальних меблів, вентиляція навчальних приміщень – усе, що підлягає гігієнічному нормуванню);
- фактор навчального навантаження (інформаційна сторона навчального процесу та організація навчання);
- фактор взаємин (узагальнює стиль взаємин педагога та студента, включаючи оцінку результатів його навчальної діяльності, а також взаємини з батьками).

Сучасна вища школа може бути розглянута як об'єкт високого ризику, оскільки покликана випускати «надскладний продукт» – психологічно здорову особистість, що володіє професійною компетентністю і вимагає для свого «створення» індивідуальних технологій.

У цьому контексті можна говорити про психологічний ризик, обумовлений використанням потенційно небезпечних психологопедагогічних технологій (або їх повною відсутністю). Тому вкрай актуальним є питання про психологічну безпеку або культуру психологічної безпеки у взаємодії учасників освітнього середовища.

Вимоги до психологічної безпеки слід задавати з позицій тих учасників, в інтересах яких вона підтримується. У найпростішому випадку це – студент, батько, педагог. Якщо ситуація або вся обстановка в установі небезпечні хоча б для однієї з цих позицій, вона неминуче починає становити загрозу й для інших, хоча такі побічні

дії можуть бути відкладеними в часі. Тим не менш, остаточно сформулювати вимоги до середовища в принципі неможливо, і їх виявлення доводиться повторювати знову і знову, оскільки змінюється саме середовище.

Отже, доцільним є комплексний підхід до забезпечення психологічної безпеки освітнього середовища ВНЗ: це запобігання (короткострокова перспектива) та попередження (довгострокова перспектива) психологічних ризиків і загроз. Досить зрозумілим є той факт, що остаточно виключення загроз неможливе, проте актуальним залишається гасло: «Хто попереджений, той озброєний».

Українським важливим для керівників навчального закладу та взагалі будь-якої відповідальної особи є закладення способу оцінки такої діяльності під час організації освітнього процесу. Ризики повинні бути чітко формалізовані та описані з умовою їх поповнення зі зміною поколінь і соціального середовища. При цьому перелік ризиків, їх причин і наслідків повинен бути не універсальним реєстром, а швидше кадастром, тобто включати прив'язку до місцевості: часто психологічні ризики визначаються місцевими умовами, специфікою студентської спільноти, локальної культури або окремого закладу.

Навчальний заклад є поєднанням різних темпераментів, життєвих траєкторій

тощо, якщо для когось ця різномірність прийнятна і безпечна, то для іншого є повною загрозою. З точки зору І.В. Абакумової та В.В. Суприянової, «в організаційному аспекті загрозу здоров'ю учасників освітнього середовища створює нерозвиненість системи психологічної допомоги як неефективність діяльності служби супроводу в системі освіти» [11].

Висновки

Психологія безпеки здійснює внесок у вирішення найважливішого соціального завдання – усвідомлення та прийняття людиною відповідальності за себе, соціальну групу, суспільство в цілому. Це означає, що людина стає суб'єктом безпеки, тобто суб'єктом безпечного процесу розвитку.

У контексті небезпеки та безпеки людина розглядає державу, суспільство, особистість, права, інтереси тощо. Об'єктивна необхідність збереження якісної визначеності важливих з точки зору людини матеріальних та ідеальних об'єктів спонукає її не тільки розглядати їх безпеку (державну, суспільну, особисту), а й здійснювати певну діяльність з її забезпечення.

З метою забезпечення ефективного функціонування вищого навчального закладу ефективною є комплексна система заходів із психологічної безпеки на рівні освітнього середовища та особистості учасників навчального процесу.

Література

1. Баева И.А. Психологическая защищенность и психологическая безопасность современного человека. Доклад на конференции «Психолог и общество : диалог о взаимодействии». Москва, 12 февраля 2008 г. / И.А. Баева. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.web.ruscenter.ru/conf2/baeva.doc
2. Баева И.А. Психологическая безопасность в образовании / И.А. Баева. – С.-Пб., 2002 – 323 с.
3. Рыбалкин Н.Н. Философия безопасности : учебное пособие / Н.Н. Рыбалкин. – М. : Московский психолого-социальный институт, 2006. – 296 с.
4. Маслоу А. Г. Мотивация и личность / А.Г. Маслоу. – С.-Пб. : Евразия, 1999. – 478 с.
5. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм ; перевод Г.Ф. Швейника. – М. : АСТ, 2011. – 288 с.
6. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. Собрание сочинений в 3-х т. / К. Хорни. – М. : Смысл, 1997. – Т. 1. – Гл. 5. – С. 346.
7. Котик М.А. Психология и безопасность / М.А. Котик. – Таллин, 1987. – 236 с.
8. Баева И.А. Категория психологической безопасности // Вестник практической психологии образования / И.А. Баева. – октябрь-декабрь, 2007. – № 4 (13). – октябрь-декабрь 2007. – № 4 (3).
9. Рассоха Н.Г. Представления о психологической безопасности образовательной среды школы и типы межличностных отношений ее участников : автореф. ... канд. психол. наук / Н.Г. Рассоха. – С.-Пб. : РГПУ им. А.И. Герцена, 2005.

10. *Бараш Б.А.* Психотравматическая помощь студентам вуза в кризисных ситуациях // Физические и психосоциальные особенности студентов : Сборник научных трудов. – Таллин, 1986. – С. 133-141.

11. *Абакумова И.В., Суприянов В.В.* Средовой подход к проблеме психологической безопасности личности. Методические указания к курсу «Педагогическая психология» для студентов факультета психологии ЮФУ / И.В. Абакумова, В.В. Суприянов. – Ростов-на-Дону, 2007. – С. 15-23.